

Валентина Федяєва

ДИТИНСТВО: ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ В НАУКОВИХ РОЗВІДКАХ ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРИКА Ф. АРІЄСА (1914–1984)

Історико-педагогічне дослідження категорії дитинства – справа надзвичайно актуальна, складна й проблематична. Понятійний апарат, сутність явища, особливості, закономірності, методологія, джерелознавство, стан поглядів народної й академічної педагогіки, висвітлення та розкриття його в контексті взаємозв'язку й взаємовпливу релігійного світогляду та народнопедагогічного, соціокультурного й кроскультурного світосприйняття – все це вимагає нових наукових підходів для виокремлення ефективних шляхів виховання та навчання дітей в умовах сьогодення.

Проблема дитинства, її дослідження по-особливому розглядалися у філософії, психології, історії, етнографії, соціології та має досить багатокомпонентне термінологічне визначення в науково-довідковій літературі.

«Дитинство – етап розвитку людини, який передує дорослішанню; характеризується інтенсивним ростом організму та формуванням вищих психічних функцій» [5, с. 72].

«Дитинство – віковий етап розвитку людини. Дитинство є соціокультурним феноменом, що має конкретно-історичний характер, охоплює період життя від народження і приблизно до молодшого юнацького віку. За віковою періодизацією, в педагогіці, дитинством є період до 11 років, що включає: період немовляти – до 1 року, раннє дитинство – до 3 років, дошкільний вік – до 7 років, молодший шкільний вік – до 10–11 років» [3, с. 69–70].

«Дитинство – етап онтогенетичного розвитку людини, що охоплює період від народження до підліткового віку. В психології дитинство поділяють на: період немовляти (від народження до одного року), раннє дитинство (1–3 р.), дошкільний вік (від 3 до 6–7 р.), та молодший шкільний вік (від 6–7 до 11–12 р.)» [4, с. 147].

Проаналізувавши літературу з категоріально-понятійного тлумачення поняття «дитинство» ми в своєму дослідженні виходимо з того, що дитинство – це диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні та інші властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей. Дитин-

ство тому і є специфічною категорією, що її суттєві характеристики й риси, на відміну від представників інших вікових категорій (молоді, старшого покоління) знаходяться на етапі формування, становлення й залежать від різних форм життєдіяльності, зокрема від: соціальних інститутів (сім'ї, дошкільних закладів, школи, дитячих об'єднань), які покликані не лише здійснювати функцію контролю й управління процесами в дитячому середовищі, а й вивчати запити, потреби, інтереси дітей і сприяти створенню необхідних умов для їх ефективної соціалізації.

Питання про характерні особливості та специфічні риси дітей тісно пов'язане з питанням про вікові межі (вік людини). Їх виокремлення допомагає конкретизувати програми педагогічних досліджень і сприяє одержанню необхідних даних для вирішення нагальних виховних, освітніх завдань.

У філософській психолого-педагогічній літературі представлено досить широкий спектр поділу перебігу життя людини, які визначаються різними критеріями. При цьому зазначаємо, що історично ці критерії (відмінності) характеризуються як фізіологічними процесами життя, так і культурним переформуванням, що, перш за все, визначається місцем тієї чи тієї особистості в суспільстві в різні фази її життя.

Також, виходячи з позиції педагогіки, постає вимога виховувати дитину з огляду на відповідні суспільні норми, зокрема вимоги конституції країни.

Розглядаючи поняття «дитинство» в контексті розвитку і становлення історії педагогіки слід зазначити, що вік дитини розглядався вченими епохи Античності, Середньовіччя, Нового часу. При цьому вік розглядався як певна категорія людського життя поряд із такими поняттями, як статус, стать, станова належність. Поняття «періоди життя людини» аналізуються в історії філософії, психології, соціології сім'ї, власне історії, педагогіці. Як правило виокремлюються такі періоди людського життя, як: дитинство, юність, старість. При цьому підхід за такою класифікацією дає змогу показати сходження до нового – фізичного, морального, духовного зростання. Учені, зокрема автори монографії «Історія європейської ментальності» наголошують на тезі, що «...кожна епоха має ще й власний вік, XVII –

це юність, ХІХ – дитинство і ХХ – отроцтво» [1, с. 268].

Проблема дитинства досить глибоке осмислення й вираження знайшла в історії сім'ї, зокрема при розгляді проблеми дитячо-батьківських стосунків. Вивчаючи й аналізуючи особливості виховання та взаємостосунків батьків і дітей протягом історії, психоісторик Л. Демоз виокремив 6 трансформацій у ставленні до дитинства.

1. Інфантіцидний стиль (із давнини до ІV ст. н. е.), який характеризувався широким дитиновбивством, насиллям (Інфантіцид – дитиновбивство).

2. ІV–ХІІІ ст. – дитина залишається об'єктом агресії, її часто відправляють до монастиря, в чужу сім'ю.

3. Амбівалентний стиль (ХІV–ХVІІ ст.), дитина ще не стала окремою духовною особистістю та повноцінним членом сім'ї, їй відмовляють у самостійності й індивідуальності, у вихованні переважає «ліплення» характеру, а якщо дитина творить супротив такому «ліпленню», то піддається побиттю.

4. Стиль (нав'язливий) (ХVІІІ ст.) дитина стає ближче до батьків, але поведінка і внутрішній світ дитини контролюються.

5. Соціалізуючий стиль (ХІХ – перша половина ХХ ст.), дитина – об'єкт виховання й навчання, провідні зусилля батьків спрямовані на тренування волі та підготовки дитини до самостійного життя.

6. Допмагаючий стиль (із середини ХХ ст. – сьогодні), батьки прагнуть забезпечити індивідуальний розвиток дитини, переважає емоційний контакт і співчуття [6, с. 67].

Аналіз праць психологів дає змогу говорити про те, що ставлення до дитини визначало в цілому рівень культури суспільства.

Як дитина стає дорослою людиною – одна з самих хвилюючих проблем, що завжди стояла, стоїть і буде стояти перед науковцями, вчителями, батьками, перед суспільством.

Поняття «дитинство», методи його наукового дослідження досить різні і стали розроблятися особливо інтенсивно у ХХ ст., що привело до їх виокремлення в історико-педагогічних розвідках і дало змогу зрозуміти вплив соціально існуючої дійсності на підростаюче покоління, розкрити соціальні умови, в яких живе, розвивається, навчається та виховується дитина. Слід зазначити, що розуміння складного шляху розвитку наукових ідей, їх зв'язок із соціальним розвитком і ціннісними орієнтаціями пояснює й причини неприйняття чи прийняття тих чи інших методів дослідження дитини.

Комусь стануть більш близькими методи польових досліджень М. Мід («Культура і світ дитинства»), іншим – основи психоаналізу Е. Еріксона («Дитинство та суспільство»), дити-

ноцентричний підхід В. Сухомлинського, історично усталені методи народної педагогіки М. Стельмаховича тощо.

У ХХ ст. іде постійний пошук нових шляхів дослідження дитини як у вітчизняних, так і в наукових розвідках, до яких ми відносимо праці Ф. Ар'єса (1914–1984) «Дитина і сімейне життя при Старому режимі» – відомого французького історика-демографа, який починаючи з 1975 р. став активним організатором міжнародних семінарів із історичної антропології. Був послідовником відомого напряму французької історіографії – так званої школи «Нової історичної науки».

Ф. Ар'єс став відомим, коли у 1960 р. в Парижі вийшла його книга «Дитина і сімейне життя при Старому режимі» – специфічне історичне дослідження, подане не в характерній історико-демографічній формі (належало до літературного стилю «есе»). Вперше цю монографію було перекладено на російську мову в 1988 р, що дало змогу познайомитися з нею і науковцям України.

У своїй праці вчений розкриває генезу (еволюцію) дитячого одягу, гри, розваг, мети, форм і методів морального виховання через вивчення художніх творів різного жанру (літературні твори, живопис, іконопис) тощо. Такий підхід дав йому змогу розглянути дитинство як особливе соціокультурне явище, розкрити різні історичні епохи, визначити методологічні основи виховання дітей в сім'ї в конкретні періоди розвитку суспільних відносин. Вчений розглядає не просто дитину на певному історичному етапі, не лише розкриває складові дитинства, а звертає увагу на соціальні умови, ставлення дорослих до дітей і до дитинства в цілому.

Те, як суспільство сприймає і виховує своїх дітей, за Ф. Ар'єсом, – одна з головних характеристик культури в цілому, ще одне з підтверджень і позицій важливості впливу суспільних процесів на виховання дітей.

Ф. Ар'єс зазначає, що в кінці ХVІ починається новий етап – особлива повага до дитинства, а на початку ХVІІ ст. – поширюється інтерес до виховання та навчання молоді, нового звучання набувають повчальні трактати з правилами поведінки для дітей. Із початку ХVІІ ст. з'являється педагогічна література для батьків і вихователів [1, с. 120].

Він зазначає, що «в епоху Монтеня дитинство асоціюється зі слабкістю і нісенітністю, а в ХVІІ ст. дитинство уже не було чимсь незначним, невартим уваги, навпаки насправді було чудовим віком» [1, с. 120].

Ф. Ар'єс підкреслює, що до Монтеня про дитинство навіть не говорили, вважаючи його коротким, а відповідно й неважливим перехідним етапом. Саме надання великої уваги в ХVІІ ст. дитині в сім'ї, у сприйнятті сім'єю надало поняттю «дитинство» нового звучання [1, с. 120].

Вчений наголошує, що в основі концепції тогочасного ставлення до дитинства – несприйняття вільної поведінки, так як дитина є слабкою і беззахисною. Також до дитини ставилися «то байдуже, то надто ніжно», навіть було егоїстичне ставлення до дітей, що перетворювало дитину в іграшку для дорослих і спонукало дітей виконувати примхи дорослих [1, с. 123].

Потім, за словами Ар'еса, формується інша концепція ставлення до дитини, провідною тезою якої стало проголошення вимоги «виховання – одне з найважливіших клопотань у світі», цим і пояснюється «широкий розквіт навчальних закладів, малих шкіл, приватної освіти та еволюція шкільного устрою (моральності) в бік суворої дисципліни» [1, с. 123].

Із цієї концепції, за Ф. Ар'есом, витікає декілька принципів, на яких базується педагогічна література. Перший принцип – діти більше не надані самі собі [1, с. 123].

Другий принцип – дорослим необхідно уникати надмірної ласки до дітей і з дитинства привчати їх до деякої суворості [1, с. 124].

Третій принцип – виховувати в дітей стриманість, піклуватися про моральність як у питаннях статевого виховання, так і у виборі посібників і тем для розмов, уникати участі дітей у балах, комедіях, у прослуховуванні пісень, видовищ, танців, які не сприяють становленню моральності; залучати дітей грати лише в повчальні ігри. Дорослим, батькам не можна залишати дітей у товаристві слуг, які задля отримання гарного ставлення до себе, часто розповідають дітям різні нісенітниці та прищеплюють їм любов до свят, гри, розваг тощо.

Четвертий принцип – розвиток почуття сором'язливості й пристойності – через відхід від фамільярності до скромних манер і поміркованого стилю мовлення, навіть у повсякденному житті. Так, підручники гарних манер XVII ст. визнавали, що пристойність потребує звертання на «Ви», виявлення стриманості та вихованості, навчаючи дітей особистим прикладом і, таким чином, піднімаючи їх до власного рівня [1, с. 127].

Ф. Ар'ес підкреслює, що «аналізована нами опіка про серйозне ставлення до дітей остаточно візьме верх тільки починаючи з XIX ст., незважаючи на появу протилежного руху – розвитку гігієни грудних дітей і більш матеріальної та натуралістичної педагогіки» [1, с. 127].

У цей період у дітей більшою мірою намагаються виховувати розсудливість і очікують, щоб розсудливою вона й залишалась (розсудливості, самоконтролю, серйозності батьки починають вимагати від дитини дуже рано).

Учений визначає, що в XVII ст. склалася парадоксальна ситуація щодо збереження дитинства (з одного боку загородити від негативних сторін впливу дорослих людей, з іншого боку – зробити дитину старшою, загартувати її,

виховати характер і розсудливість).

Ф. Ар'ес наголошує, що поняття «дитинство», «дитина», ставлення до неї, всі протиріччя в різні історичні періоди для вчених були досить складними, по-різному трактувалися вченими. На його думку, сучасні науковці пов'язують дитинство з загальним розвитком суспільства, з соціокультурними процесами.

Досліджуючи історію дитинства, Ф. Ар'ес виокремлює такі джерела аналізу, як: приходські книги, мемуари, портрети (як індивідуальні, так і сімейні), альбоми, фото, книги обліку, в яких зазначалися домашні традиції (дата народження і смерті членів сім'ї). Як особливе джерело врахування дати життя членів родини, Ф. Ар'ес виокремлює предмети побуту та меблів (особливо в XVII ст.).

Також генезу дитинства Ф. Ар'ес розглядає крізь призму мистецтва, починаючи з епохи Середньовіччя доводить, що починаючи з XII ст. в історії образотворчого мистецтва з'являється декілька типів зображення дітей (перший – ангел, другий – Богоматір із сином (новонароджений Ісус), третій – оголена дитина). У своїх роботах учений виходить з того, що дитяча релігійна іконографія (XIV ст.) пов'язана з розквітом дитячих історій і легенд, а у XV–XVI ст. з'являється світська іконографія, коли художники виокремлюють дитину на картинах, які висвітлюють спільне життя дорослих і дітей, тим самим починаючи розрізняти світ дітей і світ дорослих (кінець XIX ст.). Ф. Ар'ес доводить, що на іконографічних зображеннях XIII ст. ми бачимо дитину в образі ангела, святих дітей, то в XV ст. з'являються два нових типи зображення дитини: портрет і путті (дитина-ангел) [1, с. 49]. дитина взагалі зображувалася в цей період тільки в колі дорослих, а вже в XVII ст. дитина зображується одноосібно, що свідчить про прагнення сім'ї мати портрет дитини.

Він переконливо доводить, що цей звичай зародився у XVII ст. і ніколи не завершувався – фото XIX ст. прийняло естафету живопису, ставлення до дитинства не змінилося.

У XVIII ст. досить чітко простежується тенденція визнання раннього дитинства, саме в цьому столітті портретів на яких зображена дитина окремо від дорослих стає досить багато, а також сімейні портрети показують, що дорослі згруповані навколо дітей. У цей історичний період дитина посідає центральне місце в жанрових композиціях, через які Ф. Ар'ес переконливо доводить, що визнання дитинства можна простежити за віхами історії образотворчого мистецтва, за іконографією XV–XVI ст. Особливим є кінець XVI і XVII ст. Це період особливої уваги до маленьких дітей, до їх манер поведінки, «жаргону». У дітей з'явилися нові імена – бамбіно, карапуз, фанфар. Дорослі вважали прийнятним (забавним) повторювати дитячі вислови, корис-

туватися термінами, такими як «нам-нам» (хліб) тощо.

Аналіз дитячої термінології, висловлювань дітей літературних сцен із життя дітей, щоденники, літературні твори, живопис [1, с. 57–59] дав змогу Ф. Ар'єсу стверджувати, що в XVIII ст. відбувається процес відкриття дитинства, дитячого тіла, дитячих манер і мови.

Ф. Ар'єс засвідчує, що період XVII–XVIII ст. позначено новим підходом до значення особистості дитини – збереження її життя й здоров'я. Саме в цей час з'являється усвідомлення необхідності профілактичних щеплень, зокрема проти віспи, визнання практичної гігієни, зниження смертності, контроль за народжуваністю.

Виокремлення дитинства в особливу соціальну категорію в історії людської цивілізації здійснює Ф. Ар'єс і через розгляд еволюції дитячого одягу, зазначає, що в XVII ст. діти вже не одягаються як дорослі людина, вони одягнуті відповідно до свого віку. Проаналізувавши художні полотна, на яких зображені діти, вчений доводить, що художники відтворювали через одяг точний вік дитини, навіть помісячно (кількість місяців). У цілому Ф. Ар'єс зазначає, що так як дитинство в кінці XVI – початку XVII ст. стає соціальною категорією, то «дитинство, віднині отримавши визнання, також отримало свій костюм» [1, с. 67]. Таким чином, до XVII ст. дитина була одягнута як доросла, а потім з'явився спеціальний дитячий костюм, що увійшов і в сьогодення. Учений показує й особливості становлення дитячого костюму, його історію. Вона обмежується хлопчиками й відноситься до сім'ї знаті й буржуазії, діти ж селян і ремісників зберігають «попередній стиль життя, не виокремлюються серед дорослих – ні костюмом, ні роботою, ні грою» [1, с. 70].

Також історію дитинства розкриває Ф. Ар'єс через дитячі розваги, ігри, свята, показує, що зокрема у XIII ст. немає чіткого розмежування між дитячими й дорослими іграшками, а тільки на початку XVII ст. ця універсальність не поширюється на дітей, з'являються власне дитячі ігри. Так, на іконографії XV–XVII ст. діти уже бавляться дерев'яною конячкою, вітряком, пташкою, прив'язаною за лапку, а інколи, рідше – лялькою (в більшості – це для молодшого віку). Появу цих видів іграшок Ф. Ар'єс пояснює розвитком науково-технічного прогресу, що в подальшому привело дітей до гри з машинками, літаками. При цьому, вчений зазначає, що захоплення і сьогодні дітьми іграшками з далекого минулого говорить про консерватизм дітей, вважає, що діти – «найбільш консервативна частина суспільства» [1, с. 77].

Таким чином, Ф. Ар'єс визнає, що існували ігри, які копіювали заняття дорослих, явища природи, а також ігри, які пов'язували дітей з

певними церемоніями дітей і дорослих, катання на гойдалці, гра в ляльки. У XIII–XVI ст. виокремлюються дитячі й молодіжні свята (травневі – травневе дерево, в листопаді – маскарад Херувимів (4 і 8 листопада кінця XVI ст.) [1, с. 87].

Велике місце у вихованні дітей посідали пісні, танці, музика, що також знайшло відображення в живописі, гравюрі, на шпалерах – зокрема зображення сім'ї, де батьки й діти збираються в камерний оркестр, який акомпанує співаку. У XIII ст. не було різниці між дорослими та дитячими танцями. Потім танок дорослих зовсім змінився і з появою вальсу в кінцевому рахунку обмежився двома танцівниками, забудуться старі колективні танці міськими жителями, а в XIX ст. з'являться дитячі хороводи.

Ф. Ар'єс у своїх дослідженнях історії дитинства використовує аналіз різних джерел: релігійну обрядовість у різні історичні періоди [1, с. 17–19]; надмогильні зображення дітей [1, с. 19–20]; художні картини, дитячий одяг, ігри.

Ф. Ар'єс зазначає, що відбувається зв'язок сприйняття дитинства й суспільної свідомості, що може бути окремим напрямом дослідження.

Отже, аналіз різних підходів до дитини, саме термінологічне визначення «дитинство», серед яких фактично немає свідомо неправильних і абсолютних тверджень, допомагає виробити неідеалізований, недогматичний погляд на теорії різних як вітчизняних, так і зарубіжних учених, допомагає мислити об'єктивно й неупереджено, знаходити реальні успіхи й прорахунки в методах дослідження історії дитинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ариес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Ариес ; [пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева] – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
2. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера / переклад з нім. Володимир Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.
3. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – Москва : ИКЦ «МарТ» ; Ростов н/Д : Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
4. Педагогічний словник / за редакцією М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
5. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
6. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.